

В.Гриневич

**ДО ПИТАННЯ ПРО УКРАЇНСЬКИЙ РАДЯНСЬКИЙ
КУЛЬТУРНИЦЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ У РОКИ НІМЕЦЬКО-
РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ 1941-1945 рр.**

Як це було на той час і в Росії, війна актуалізувала тему патріотизму, усунула деякі старі ідеологічні перешкоди на шляху до розбудови культурницького націоналізму. Перед тут вели представники творчої інтелігенції, які робили спроби, як образно висловлюється Е.Сміт, “відшукати національне коріння в етнічній минувшині, намагаючись, через філологію, історію тощо виявити свою автентичну ідентичність під чужими нашаруваннями сторіч.”¹ Проте тут український варіант мав свою специфіку і щоб з’ясувати це розглянемо побіжно “будівельні блоки” цього націоналізму, якими зазвичай виступають: мова, історія, традиції і т. ін.

Стан розвитку української мови в Україні завжди сприймався національно свідомою інтелігенцією як незагоєна рана, адже перманентна русифікація та поступове її витиснення з ужитку російською ледь не перетворилися наприкінці 30-х у незворотній процес. Як вже згадувалося вище, загроза світової війни та приєднання до УРСР українських земель на заході змусили владу не лише пригальмувати цей процес, але й подбати про певний розвиток української мови, літератури, а також і історії. За завданням ЦК КП(б)У ще до війни, гуманітарні інститути АН УРСР почали працювати над рядом проектів, зокрема складанням російсько-українського словника, підготовкою підручників з історії України та історії української літератури, а також над удосконаленням українського правопису.

Питання щодо реформування українського правопису завжди було радше політичним ніж академічним, адже воно відбивало не стільки ступінь розвитку української мови, скільки ступінь свободи та напрямок політичної орієнтації України². Під час війни проблема правопису знов набула гострого ідеологічного забарвлення, що не останньою мірою було пов’язане з тією політикою, яку проводив на окупованих землях нацистський режим. З метою послаблення російського впливу нацисти мали наміри замінити усі алфавіти неросійських народів латинськими. (Таку думку висловив зокрема М.Борман у листі до А.Розенберга від 23 липня 1942 р.)³ України це стосувалося чи не в першу чергу. 28 січня 1943 р. з Берліну до Києва надійшло термінове розпорядження: подати проект латинізованої української абетки. Цю абетку

розробляла в столиці України спеціальна Правописна комісія на чолі з відомим українським мовознавцем Василем Завітневичем⁴. Абетка вироблялася на кшталт чеської і мала на меті, як зазначав у своєму щоденнику письменник А.Любченко, “розірвати московську пуповину і формально приєднати Україну до Європи”. “Через цю одну кирилицю і болгарицю, – писав він, – скільки лиха зазнав мій нарід”⁵.

Важко сказати, чи були ці події напряму пов’язані між собою, проте 26 квітня 1943 р. в Уфі відбулося обговорення проекту “Українського правопису (з основами граматики)”⁶. На цій нараді питання про прийняття нового правопису називалося “першочерговим завданням без якого не можна просуватися на фронті освіти, друкувати підручники тощо”⁷. Потреба у цьому заході, пояснювалися застарілістю, невідповідністю існуючого правопису практиці, і тим, що він давно вже не переглядався⁸. Редактор проекту “Українського правопису (з основами граматики)” академік Л.А.Булаховській повідомив, що проект був готовий вже у грудні 1942, його спочатку переглянули в ЦК КП(б)У, а потім в Уфі продивилися члени комісії – М.Бажан, П.Тичина, М.Рильський, Ю.Яновський і він сам і врешті-решт дійшли у цьому питанні повної згоди⁹.

В основу проекту, як зазначив академік, було покладено три основні моменти:

- “1) щоб правопис був простий і приступний для народу;
- 2) щоб правопис відбивав ті зміни в житті мови і народу, які відбулися і які відбуваються зараз і щоб віддавав запах, аромат, красу народної мови і особливо в наш час вітчизняної війни, коли нових багато слів і термінів з’явилося;
- 3) щоб український правопис в основному далеко не відходив від правопису російського”¹⁰.

В цілому, запропоновані комісією зміни в українському правописі (при їхній певній половинчатості) були значним кроком вперед у напрямку українізації зрусифікованого т.зв. Київського варіанту. Перш за все слід відзначити, що згідно з проектом пропонувалося поновити в алфавіті таку знакову українську літеру як “г”, яка, як відзначалося, була раніше “усунута без серйозних підстав”.¹¹ Однак робилося це не в повному обсязі, а переважно щодо старих українських слів, що вочевидь носило компромісний характер.

Серед інших запропонованих комісією змін привертає увагу повернення до традицій української фонетики, порушених раніш

на догоду русифікації. Скажімо, пропонувалося писати “ї”, а не “і” – героїчний, архаїчний, мозаїка тощо; “і”, а не “и” – народній, східній; Європа замість Європа тощо. До речі, останнє викликало найбільші дискусії, кінець яким поклав поет-урядовець М. Бажан.

Назвавши сумною історію складання в останні 10-15 років українського правопису, він зазначив, що це є “справою ворожих нам людей”, яку вони робили виходячи з антинародних, антирадянських, націоналістичних тенденцій. “Внаслідок цієї ворожої діяльності – визначив М.Бажан. – знижується рівень письменності. Гіршає навчання дітей рідною мовою, вносилися плутанина в роботу”¹².

Бажан підкреслив велике державне значення затвердження проекту українського правопису і зазначив, що в принципах правопису української мови мусять бути відбитими принципи української радянської державності. До таких він передусім відносив “великий принцип єдності українського народу починаючи від північного Донця і аж до Карпат.” “Писання для нашого народу, – наголосив Бажан, – мусить бути єдине, воно мусить об’єднати і східно-північні говірки нашої мови, і західні говори, підкоряючи їх всі принципу єдності нашої української мови.”¹³ З огляду на це, заступник голови Верховної Ради УРСР покритикував за нерозуміння цього моменту наукового співробітника інституту мови і літератури Лисенка, який в дискусії заперечив правильність вживання слова “Європа” мовляв, в народі так не говорять¹⁴.

Однак остаточна крапка щодо затвердження українського правопису під час війни так і не була поставлена. Диспут довкола цього питання тривав ще не один рік, втрачаючи з кожним новим етапом свою “прогресивність”. Особливе гострою виявилася надалі проблема вживання літери ґ. Нарком освіти П.Тичина до останнього не бажав підписувати проект правопису без поновлення цієї літери. Лише після того, як президент АН УРСР О.Богомолець натякнув йому на те, що “відносно літери ґ є пряма вказівка Й.Сталіна”, Тичина підписав “Український правопис”, який став чинним з 1946 р.¹⁵

Фігурано висловлюючись, інтелігенти і партократи не лишень писали, але й розмовляли різними українськими мовами. Для перших мова була сенсом буття і основою всіх основ, для інших лише формою в якій вони мали спілкуватися з народом. Більш за те, чимало українських достойників, передусім через брак культури, на загал розмовляли ламаною мовою. О.Довженко

звав їх за це “суржики з начальства.” “Сотні наркомів. – писав він у щоденнику у квітні 1942 р. – Всі молоді і середнього віку. Короткошиї, товсті і однаково одягнені. Багато їдять і часто, гімнастикою не займаються, і робить нічого. Вигляд повітовий. Багато з них не вірять у душі у свої високі посади. А загалом не погані люди. Мови не знають і не знатимуть, розмовляють і думають суржилом”¹⁶.

Дорікали інтелігенти владі і на її байдужість до українських мовно-культурних питань. Приміром, письменник Ю.Яновський 2 січня 1943 р. після чергового урочистого мітингу на якому М.Гречуха “1,5 години говорив про досягнення УРСР”, з роздратуванням зазначив в кулуарах, що голова українського уряду навіть не знає про існування єдиного в СРСР “грубого” українського журналу. Між тим, редакція йому акуратно цей журнал надсилала. “Що ж тоді робить цей уряд?” – Риторично запитував письменник¹⁷.

Як прояв неповаги до себе і певний виклик сприймався українськими інтелігентами, приміром, той факт, що дружина голови Спілки письменників України О.Корнійчука (“генерала”, як його глузливо називали поза очі) польська письменниця Ванда Василевська навіть на офіційних українських заходах демонстративно виступала російською мовою. “Ванда Василевська добре знає українську мову, – зазначав Ю.Яновський, – проте виступає на пленумі російською мовою. Звісна річ, що вона зневажає українську культуру”¹⁸. Проте, що там партократи і влада – більшість евакуйованих з України не розмовляли українською мовою. І це не могло не дратувати поборників українства. Приміром, органи НКВС фіксували висловлювання на кшталт того, що до Уфи “неповноцінне евакуйоване українське населення”, поза як “мало хто тут розмовляє українською мовою, а справжній український народ залишився в Україні”¹⁹.

Проте і з поверненням в Україну творчу еліту не могла втішити ситуація “на фронті українського мовлення”. М.Джилас згадував, що югославську делегацію “бентежила і дивувала відверта русифікація суспільного життя у Києві. В театрі розмовляли російською, деякі газети виходили російською мовою...”²⁰ Цікаво, що югослави, з їхньою чутливістю до національного питання, звернули увагу і на той факт, що на чолі республіки було поставлено не українця. В свою чергу росіянин М.Хрущов у цей період всіляко уникав розмов про своє неукраїнське походження. “Оскільки було незручно, – коментував

це у своїх споминах М. Джилас, – що на Україні навіть голова уряду – не українець! Було дійсно дивним для нас, комуністів, здатних виправдовувати і пояснювати все, що могло б зіпсувати ідеальну картину, яка зображувала нас самих, що між українцями (нацією за розмірами більшу за французьку, і де в чому більш культурну за російську) не знайшлося особи на місце голови уряду”²¹. Сам М.Хрущов ніколи публічно не виступав українською мовою, хоча його доповіді завжди перекладалася і друкувалася обома мовами. Така позиція лідера українських комуністів вже сама по собі сприяла русифікаторським тенденціям в партії, в якій завжди копіювали поведінку вождів.

Більш за те, через рік після повернення в Україну Хрущов фактично проголосив війну українському мовному націоналізму назвавши 23 листопада 1944 р. на листопадовому пленумі ЦК КП(б)У ворогами усіх тих, “хто не любить російської мови”²². (Пригадаємо, що для М.Бажана, ворогами були ті, хто гальмує розвиток української мови.) В цьому своєму виступі Хрущов приділив увагу не стільки розвиткові української мови (про це він майже не згадував), скільки правильному ставленню українців до мови російської. “Російська мова для нас не французька, яку не могли зрозуміти російські селяни, (“калякають як наші пани”, говорили вони за Л.Толстим під час війни 1812 року), а має кровну спорідненість, як і наша дружба”²³ – втовкмачував Хрущов не помічаючи двозначності такої паралелі, адже виходило так, що як свого часу російські селяни, так і українці мають наразі терпіти у себе вдома мову своїх панів.

Вістря критики Микита Сергійович спрямував, звісна річ, проти інтелектуалів. “Є серед української інтелігенції такі, – зазначав він, – які “вихваляють російську культуру, захоплюються творами російського мистецтва”, а водночас “не можуть терпіти російської мови”. (Той, хто визнається в любові до росіян, а не може терпіти російської мови, не може бути чесною людиною, значить у нього червоточина” – так формулював цю думку Хрущов в одній з редакцій промови.)²⁴ Ще більш конкретизуючи своїх опонентів голова уряду УРСР зазначав, що є “серед письменницької публіки такі, які хочуть відгородитися від впливу російської культури”. “Вони розмірковують так, – вів далі Хрущов, – чому б не примусити усіх хто живе на Україні, користуватися лише українською мовою. Зрозуміло, що такі “теорії” спрямовані проти дружби українського і російського народів. За цими твердженнями про мову ховається націоналістичний черв’ячок,

який намагається підточити братерські узи російського і українського народів. Звісна річ, проти таких спроб ми повинні і будемо вести нещадну боротьбу”²⁵. Разом із тим, Микита Сергійович покритикував і “наших працівників”, які дають привід для націоналістичних дорікань, адже там, “де можна писати українською, вони пишуть російською, і за ці факти хапаються”²⁶.

Водночас, критикуючи український мовний націоналізм щодо російської мови, Хрущов виступав його ревним прихильником стосовно польської. “Звичайно, – зазначив він на тому ж пленумі, – ми повинні мати польські школи, поза як є польське населення, проте в цих польських школах викладання має вестися за нашими програмами – за програмами УРСР. У всіх учбових закладах викладання має вестися українською мовою. Тут поступатися не можна. Перш за все поляки можуть викладати і українською мовою. Це більш за все стосується Львову. Там багато польської інтелігенції, яка може викладати українською, чи російською, а якщо вона не викладає, то це лише через те, що не хоче. Вони не хочуть себе компрометувати в очах Миколайчика, вони хочуть зберегти чистоту своєї національної гідності і не бути пов’язаними з Радянським Союзом. З цим треба покінчити. Якщо хтось не хоче залишатися в СРСР – нехай їде в Польщу, ми надамо усі можливості”²⁷.

Зазначимо на кінець, що якщо стару гвардію української творчої еліти партократам все ж вдалося примусити припнути язика і вони не порушували більше російсько-українського мовного питання, проблема постала з молодією генерацією, яка почала після закінчення війни повертатися з армії додому. Сповнені ейфорії від перемоги та зрослої національної погорди, вони хворобливо сприймали реалії радянської національної політики. Отож ставалися випадки на кшталт того, що був описаний завідувачим відділом мистецтва і літератури управління пропаганди ЦК КП(б)У Золотоверхого 2 жовтня 1945 р. В документі, який носив назву “Довідка про націоналістичні прояви на семінарі молодих письменників, у Спілці письменників” зазначалося, що докторові філологічних наук Тамарченку, який почав читати лекцію про Пушкіна, Толстого, Шевченка і Франка російською мовою, членом літературного об’єднання журналу “Дніпро” лейтенантом Гончаруком, який щойно прибув з армії, було демонстративно задане запитання: “Доки у нас будуть писати і читати різні московські українці?”²⁸ Ці ж молоді письменники спитали у В.Сосюри, “чому у нас на Україні

дозволяють російські школи і російську мову, а в РСФСР українських шкіл нема і українська мова не дозволена?” На що переляканий поет послався на некомпетентність²⁹. Молоді письменники висловлювали незадоволення з приводу того, що в РРФСР пригнічуються українці, адже на Кубані мешкає український народ, який розмовляє тією ж мовою що й українці, проте всі вимоги відкрити на Кубані українські школи лишаються безплідними³⁰.

Евакуйований до Уфи Інститут історії АН УРСР продовжував розпочату ще до війни роботу над чотиритомним підручником з історії України для вузів 1-й том якого вийшов в Уфі у 1943 р. В столиці Башкирії у 1942 р. вийшов також науково-популярний “Нарис історії України” (у 1943 р. його перевидали в Канаді, а 1944 р. в Києві)³¹. Проте здебільшого українська історична наука в часи війни переймалася не академічною, а історико-патріотичною тематикою. Науковці Інституту історії готували серію науково-популярних брошур про українських національних героїв: П.Сагайдачного, І.Сірка, М.Кривоноса, С.Палія, І.Гонту та ін. У тематичних планах, в числі книжок і брошур, що мали бути видані українською мовою, крім професійних істориків – М.Н.Петровського, К.Г.Гуслистого, В.А.Дядиченка та ін.³² до написання історико-патріотичної літератури були залучені і літератори. Письменник І.Ле, наприклад, написав начерк про Северина Наливайка, кінорежисер О.Довженко отримав замовлення підготувати брошури про М.Щорса, О.Пархоменка, Артема (Сергеева); П.Панч видав брошуру про “Вітчизняну війну українського народу проти німецьких окупантів в 1918 тощо³³. Так само, як і в російському варіанті, в Україні творилася система героїв і символів національної історії за допомогою яких влада сподівалася підносити бойовий дух українців. Проте тут була своя специфіка. На відміну від Росії, де тема громадянської війни майже не фігурувала в числі лідерів, в українській історії найважливішими періодами поряд із визвольною війною 17 сторіччя, визнавалася в цей час і “Вітчизняна” війна 1918 року. Крім того, і це було найважливішим, модель української історії, що її творили історики УРСР, обов’язково повинна була вкладатися в “матрьошку” російської історії, не виходити концептуально поза її меж, не суперечити їй ідеологічно, - інакше вона просто не мала права на життя.

Яскравим прикладом тут може слугувати питання про історичні коріння національної державності – цієї альфи і омеги

будь-якого націоналізму. Шукаючи свого місця у потоці часу, українські націоналістичні історики давно вже вступили у боротьбу за “київську спадщину” з російськими істориками, обстоюючи пріоритетне право українського народу на творення Давньоруської держави. Ця претензія не лише руйнувала усталений російський міф про виключні російські права на київську минувшину, але й на загал виключала російський фактор з давньої української історії. В контексті насадження сталінською ідеологією ідеї старшого брата – великого російського народу, така українське бачення було для неї абсолютно неприйнятним. Тож радянські історики намагалися знайти “третій шлях” у цій контроверсії. Директор інституту історії АН УРСР М.Н.Петровський спробував вирішити цю проблему через впровадження і розробку на українському історичному ґрунті актуалізовану війною ідею радянського російського історика Б.Д.Грекова про “давньоруську народність”³⁴. В 1942 році в Уфі на січневій сесії відділу суспільних наук АН УРСР він виголосив доповідь “Київська Русь спільний початковий період в історії російського, українського і білоруського народів”. Піддавши критиці як російських великодержавних, так і українських націоналістичних істориків, Петровський зазначив, що Київську державу населяв у XII-XIII віках “єдиний народ”, “всі східнослов’янські племена становили один народ”³⁵.

Відштовхуючись від принципу етнічної єдності, Петровський запропонував концепцію української історії як історії перманентної “боротьби українського народу проти соціального і національного гніту, боротьби за возз’єднання в єдиній українській державі, за об’єднання з великим братнім єдинокровним народом російським”³⁶. Його перший том історії України був суцільно присвячений боротьбі за возз’єднання з Росією передовсім за часів козацької доби. За версією науковця, Богдан Хмельницький вже у 1648 р. знав головну мету війни з Річчю Посполитою – приєднання до Росії і в цьому полягала його основна історична роль³⁷.

Людина, яка запропонувала зовсім іншу філософію історії України не була фаховим істориком, це був видатний український поет Максим Рильський.

11 листопаду 1943 року він виступив з доповіддю “Київ в історії України” на урочистих зборах АН УРСР в Москві (сюди влітку 1943 за рішенням РНК СРСР переїхала Академія Наук УРСР), присвячених визволенню столиці Радянської України³⁸. З

огляду на панівну концепцію “старшого брата”, інакше як шокуючою цю доповідь важко було назвати.

З одного боку Рильський не заперечував теорію “спільної коліски”, однак з огляду на те, що Київ – українська столиця, пріоритет в розвитку спільної культури і мови він віддавав українцям. “Одним із головних і славних творців цієї “російської” – як тоді розуміли це слово – мови, тієї культури, – підкреслював Максим Тадейович, – був, зрозуміло, наш Київ, де виникло і розвилось наше письменство”³⁹. Власне, сам Київ був для нього синонімом України, української нації: “Говорити про роль Києва в історії української землі, українського народу, – зазначав Рильський, – це саме, що говорити про роль серця в людському організмі – матір міст руських і перша українська столиця”⁴⁰. Рильський підкреслив також роль Києва як державницького центра за доби козацької держави. “Мій Київ – я воєвода київський”, – наводить він слова Богдана Хмельницького.

Окреме місце у своїй доповіді Максим Тадейович відвів розгляду періоду українського національного відродження, згадавши про братства, українське бароко і т. ін. Попри існуючих заборон, він насмілився віддати данину поваги таким непересічним постатям, як Костомаров, Куліш, Зібер, Драгоманов, Антонович, Максимович, Подолинський, Лазаревський, Грушевський.

Про приєднання України до Росії в доповіді говорилося доволі скупо, більшою мірою про те, що відтоді вона стала провінцією російської імперії – “тюрми народів”, як її називав Ленін. Занепад української культури і державності Рильський вбачав передусім у колоніальній політиці царату, яка відібравши в українців автономію призвела кінець-кінцем до русифікації⁴¹.

Звісна річ, таке трактування української історії не могло не викликати обурення з боку ідеологічних церберів і на неї, як вже у 1947 р. відзначав секретар ЦК КП(б)У К.З.Литвин “зреагували навіть у ЦК ВКП(б)”⁴². Однак під час війни критика видатного українського поета носила кулуарний характер і не набула широкого розголосу. В колишньому партійному архіві зберігаються дві рецензії на доповідь Рильського – професора-філософа Ф.Єневича (його невдовзі було призначено директором українського філіалу інституту Маркса, Енгельса, Леніна) та партпрацівника Л.Новиченка зроблені у березні 1944 р. за дорученням Управління агітації і пропаганди ЦК КП(б)У, які до пори до часу зберігалися під сукном⁴³.

В чому ж на думку рецензентів полягали ідеологічні помилки М.Рильського?

Першою з таких помилок було визнано “затушовування впливу російської культури на українську.” Зокрема, Єневич зазначав, що Рильський не лише “не підкреслив прогресивного значення впливу російської культури... на українську культуру, а навпаки висунув невірну тезу про те, що Київ і Україна були творцями російської культури, що російська культура багато чого запозичила в українській і є її продовженням”⁴⁴. В цьому контексті подавався як негативний, наведений Рильським факт про навчання в Києво-Могилянській академії видатного російського вченого М.Ломоносов по єдиному на той час київському підручнику “Слов’янської граматики”⁴⁵.

Критикували партократи М.Рильського і за “вульгарну тезу” про те, що “радянська українська культура є продовженням духовної культури 17 сторіччя.”, за “ідеалізацію буржуазних мислителів і особливо буржуазних націоналістів”. “Навіть такий махровий націоналіст, як Грушевський, – обурювався Єневич, – і той знаходить у Рильського найзахоплюючу оцінку”⁴⁶.

Поету-академіку закидали також ігнорування ролі більшовицької партії. Щодо останнього, дійсно, в доповіді а ні жодним словом він не обмовився про “боротьбу більшовиків проти українських націоналістів” і не показав “вирішальну роль більшовизму в керівництві українським народом за встановлення радянської влади” і т. ін. Більш за те, Максим Тадейович зовсім обійшов увагою роль “великого російського народу в визволенні України” і не надав відповідної шани вождям. “Із 33-х сторінок доповіді, – гнівався Єневич, – тільки на двох аркушах, наприкінці Рильський сказав найбільш загальна фрази про більшовиків, про Леніна і Сталіна”.⁴⁷

Слід зазначити, що викладена Рильським в його доповіді концепція української історії, фактично була ні чим іншим, як концепція “тяглості української держави” М.Грушевського, доволі популярна серед української творчої еліти.⁴⁸ Така схема української історії трактувала її як прагнення України до своєї національної незалежності і державності, а не як “боротьбу” за возз’єднання з Росією.

Для влади ця подія стала важливим сигналом щодо посилення пильності на “історичному фронті”. Вже у травні 1944 р., невдовзі після повернення з евакуації, Інститут історії України АН УРСР, немовби “на упередження” було піддано гострій

критиці. Надалі основною формою здійснення політико-ідеологічного контролю над істориками стали т.зв. наради при Управлінні агітації і пропаганди ЦК КП(б)У, які регулярно проводилися з лютого 1945 і на яких розносили в пух і прах наукові праці істориків школи Грушевського⁴⁹.

І все ж із питанням про “київську колиску” певний час тривала плутанина. Ставалося, наприклад, що в захопленні від російсько – української дружби із цієї колоски “виплескували” третього – білоруського брата. “Наш золотoverхий Київ, колоска слави російського і українського народів – знову вільний. – Говорилося у “Листі – зверненні українського народу до великого російського народу”, – До лону матері – Україні повернуто її першу столицю, древню святиню всіх слов’ян. З одного кореня зросли два брати...”⁵⁰ Щодо М.Хрущова, то він на вищезгаданому мітингу переважно співав оссану, “тому, хто організував перемогу над німцями, хто організував удар нашої Червоної Армії, визволителю нашого славного Києва, нашому великому Сталіну...”⁵¹ А ось у своїй доповіді до 26-ї річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції від 6 листопада 1943 р. Хрущов вніс свій внесок до ще більшого заплутування вищезгаданої теми. Він назвав Київ не лише “святинею українського народу”, але й “колоскою східного слов’янства і російської держави”⁵², тобто звалив до однієї купи і націоналістичну українську і шовіністичну російську і радянську “дружбонародівську” концепції.

Увага, яку приділяли представники української еліти Києву, звісна річ, не була випадковою, адже з ним було пов’язано творення одного з найважливіших національних міфів – про Київ – золотoverхий – прадавню і споконвічної українську столицю. Як і міф про Москву – білокам’яну – збирачку російських земель, чи то про Єрусалим – вічну і невмирущу столицю єврейського народу, український міф належав до різновиду інтеграційних, національно-державних міфів. Для українських націоналістів Київ завжди був справжньою святинею, сакральним, навіть містичним поняттям, що вони його обожнювали, адже це місто сприймалося ними як батько-творець не лише української давньої держави, але й української нації на загал. Після приходу німців “На зов Києва” українські патріоти потяглися до столиці, щоб здійснити тут свою заповітну мрію – створити національну державність.

”Ще й наче ствердження надії,
Яку плекали ми давно

Маячить на святій Софії

Жовто-блакитне знамено”. – писав поет Анатоль Вільховець у вірші “Ніч у Києві” 5 жовтня 1941 р. у газеті “Українське слово”⁵³.

Фактично у баченні місця і ролі Києва в історії України радянські українські інтелігенти не далеко відійшли від своїх умовних “візаві” “українських буржуазних націоналістів.” М.Бажан, виступаючи на загальноміському мітингу, присвяченому визволенню Києва від німецьких окупантів, що відбувся 27 листопада 1943 р. так само (як і раніше його колега Рильський) назвав українську столицю – серцем, центром України, підкресливши його важливе місце у творенні української нації і держави. “З Києва йде луна до Карпат, до Дінця, по всіх просторах єдиного монолітного українського народу, по всіх просторах возз’єднаної Української держави,” – зазначав він.⁵⁴ Однак Бажан підкреслив, що такою цю державу створила радянська влада, а німці хотіли знищити. “Єдину вікодавню культуру, освіту і мову українського народу оголосили неіснуючими. Нема Києва – є Кунагарт”, гнівно зазначає він.⁵⁵ Відтак, поет-державник ганив всіх тих українців, які опинилися на боці ворогів – тих “жовтоблакитних зрадників”, які “замість сісти у міністерське крісло, сіли в камери гестапо”, “замість булави, отримали від німців кулю в потилицю.” “Такої долі зазнали від німців бандери і багачі, теліги і сагайдачні. Не нам шкодувати за ними.” – наголосив на кінець він.⁵⁶

Те, що Київ був символом української радянської державності не лише для однієї творчої інтелігенції та партократів і не лише для наддніпрянців, свідчить лист до К. Литвину від його знайомого з Донбасу – фронтовика Тимонникова Д. “Серце не може сьогодні вмістити тієї великої радості, – писав той (російською мовою), – Київ рідний любимий наш квітучий, політичний, державний центр України відбито у проклятих німців”⁵⁷.

Варто відзначити ще такий аспект. Українська інтелігенція залучена радянським керівництвом до панслов’янської пропаганди, намагалася через київський міф віднайти тут своє не останнє місце. У 1944 році член Всеслов’янського комітету президент Академії наук УРСР академік О.О.Богомолець запропонував провести пленум Всеслов’янського комітету в липні 1944 р. у визволеному від німців Києві – цій “колисці великої слов’янської держави СРСР – столиці українського народу – другого за чисельністю серед слов’янських народів”. Родзинка

пропозиції полягала у тому, що на думку президента АНУ, саме “з Києва має символічно піти визволення слов'янських народів від фашизму”⁵⁸. Висуваючи столицю України в авангард процесу визволення слов'янства академік, здавалося, призабувся на хвилю, що це звільнення фактично вже почалося від стін столиці першого за чисельністю слов'янського народу і що компліменти Києву навряд чи сподобаються Москві.

Якщо офіційна радянська концепція історії України виходила з ідеї боротьби за об'єднання з російським народом, відповідно що і герої і антигерої української історії мали формуватися за вищезазначеним принципом. Отож, справжнім національним героєм міг бути тільки той, хто був лояльним до Росії, звісно всі, хто виступав проти союзу з нею однозначно визнавалися зрадниками і ворогами України.

Тож, як це вже зазначалося вище, попри його сумнівної любові до Москви, Богданові Хмельницькому судилося стати одним з чільних радянських українських героїв-символів. Особливість його пропагандистської “розкрутки” полягала ще й у тому, що це по суті був міф гетьмана, без міфу козацтва. Хоча з метою піднесення бойового духу українців подекуди й звали “славними синами козаків-запорожців”, в Червоній армії на відміну від донських, кубанських і т.ін. не створювалися українські козацькі частини. Натомість українські націоналісти активно використовували міф козацтва передовсім у своїй військовій пропаганді і вихованні. Приміром, в УПА козацькі традиції впроваджувалися в систему військових рангів, назв куренів, впровадження свят (14 жовтня День Покрови) тощо. Серед української еміграції поширився запроваджений генералом О.Грековим рух за творення козацького лицарського ордена і т.ін.

Одним з чільних антигероїв української історії відповідно виступав Іван Мазепа, який хотів відірвати Україну від Росії і який був дуже популярний на заході республіки. Ще й в жовтні 1945 р. на нараді з питань “боротьби з залишками націоналістичної ідеології серед населення західних областей УРСР” зазначалося, що “міста і села областей західної України наводнено портретами Мазепи на яких він зображений як народний герой України. На противагу цьому пропонувалося, приміром, розповсюджувати тут репродукції картини російського художника І. Рєпіна “Мазепа і шведський король”⁵⁹.

Якщо великий гетьман Богдан Хмельницький дуже вдало монтувався до великоросійських схем радянських ідеологів, то Т.Шевченка залучали до свого табору з метою його примусової “радянізації”. День народження Кобзаря відзначали вперше після початку війни 10 березня 1942 р. на урочистих зборах, що відбулися у військах Південно-Західного фронту, у складі якого було чимало вихідців з України. Показово, що біля пам’ятників Т.Шевченку влаштовувалися урочисті мітинги на честь звільнення радянськими військами Харкова, а потім і Києва та інших українських міст. Фото з гіпсовим бюстом Шевченка, пробитим ворожою кулею, яке багаторазово друкувалося радянськими газетами стало символом німецької ворожості українській культурі, хоча за часів окупації німці практично не руйнували пам’ятників Т.Шевченка, а українські націоналісти планували відкриття нових.

Без перебільшення можна стверджувати, що для свідомих українців образ Тараса Шевченка, його поезія були тією духовною силою, що надихала їх на боротьбу в умовах жорстокої війни. “В наших сумках був його “Кобзар і голос його нас вів до помсти ворогові”, – записав 28 лютого 1944 р. у “Книзі вражень” після відвідування могили поета радянський офіцер.⁶⁰

Шевченківську тему обігрували в пропагандистських плакатах художники: Касіян В.І. – “Гнів Шевченка – зброя перемоги”; І.М.Кружков, С.Б.Отрощенко – “І вражою злою кров’ю...”; Цибульник С. “Вперед, хоробрі нащадки Богдана” та ін.

Під час війни постійно зростала потреба у книгах Т.Шевченка. До Спілки письменників надходили чисельні листи з фронту, в яких бійці і командири висловлювали прохання надіслати “Кобзар”. Питання про видання творів Т.Шевченка після окупації України німцями, стало важливим політичним актом. Лише в 1942 р. твори Т. Шевченка були надруковані 6-ма окремими виданнями (3 – українською мовою і 3 – в російському перекладі) загальним тиражем 0,25млн. примірників.⁶¹ Їх відправляли до армії, в партизанські загони, на окуповану територію України. Зокрема для окупованих територій впродовж 1942-1943 років було підготовлено 3-и видання: “Чернець”, “Причинна” і поему “Сон”. А всього за роки війни Шевченкові твори видавалися окремими книжками 14 разів загальним накладом в 0,5 млн. прим. Два видання “Кобзаря” вийшли в Уфі і 2 – в Москві⁶². (Останнє мало певне символічне значення, адже в окупованій німцями Україні

твори Шевченка здебільшого використовувався у “антимоскальській” і антисемітській пропаганді).

Як і у випадку з мовою, розбудова нової концепції української історії її історичних міфів і героїв скінчилася кінець – кінцем – русифікацією. Це красномовно засвідчувала тематика розробленого наприкінці війни ЦК КП(б)У циклу лекцій на допомогу політосвіти партійних, радянських кадрів та інтелігенції, який носив назву “З історії нашої батьківщини”⁶³. Цей цикл складався з 40 лекцій 30 з яких були присвячені дожовтневому періоду і носили неприховано великоросійський характер. В них від періоду Київської Русі висвітлювалися постаті найбільш відомих російських князів, царів і полководців вперемішку із ватажками селянських повстань і російськими революціонерами. Власне української історії в циклі “історії нашої батьківщини” було важко відшукати. Навіть ті окремі лекції, що присвячувалися Україні, подавалися виключно у російському контексті. Приміром окрему лекцію було присвячено царю Петру I та його перемозі у Полтавській битві. Далі в такому ж дусі: “Боротьба українського народу проти польських завойовників за возз’єднання з російським народом. Богдан Хмельницький”, “Російське і українське мистецтво у XIX ст.” тощо. Доволі показовим був той факт, що замикався цей лекційний цикл темою “Героїчні традиції Великого російського народу”⁶⁴.

Така практика тривала і надалі, проте чи навряд вона носила конструктивний характер. На “Нараді з питань боротьби з залишками націоналістичної ідеології серед населення західних областей УРСР”, що відбулася в жовтні 1945 р. якийсь “товариш Воскобойников” в своєму виступі наполягав, що “велике значення мають популярні лекції історичного порядку на тему про російський народ та про дружбу народів з російським народом”⁶⁵. Проте місцевий кадр Паламарчук зазначив, що лекції про російський народ, які читаються в Західній Україні “носять занадто великоросійський характер.” Він також відмітив, що серед статей на цю тематику практично нема таких, які були б написані українцями. “Про російський народ, – підсумував свій виступ Паламарчук, – здебільшого самі ж росіяни і пишуть. Звідси можуть піти розмови про російський націоналізм...”⁶⁶

На загал великоросійська пропаганда набула в Радянському Союзі за часів війни панівного і навіть ритуального значення. Без славослов’я на честь “великого російського народу старшого брата народів СРСР” не обіходилося жодного політичного заходу,

жодного мітингу, жодної відповідної публікації. Партійні ідеологи постійно пильнували за тим, щоб ця залізобетонна формула не випала з жодного виступу, не вислизала з текстів і т. ін. привчаючи до обов'язковості її повсякденного вживання. Приміром, при аналізі української преси увагу заступника завідуючого відділом пропаганди і агітації ЦККП(б)У Шуйського привернула невдала фраза з "Советской Украины" від 16-21 квітня 1942 р., в якій стверджувалося, що "українці на фронті виконують найтяжчу і найпочеснішу частку нашого загального завдання". Партійний чиновник не тільки скритикував цей вислів за "надмірне підкреслення особливої ролі українців на фронтах вітчизняної війни", але й вказав на відсутність згадки про допомогу інших народів і "передовсім російського народу"⁶⁷.

Можна констатувати, що ця насаджувана з кінця 30-х років ідея остаточно перетворилась в роки війни на центральну в радянській національній політиці визначивши в ній специфічну ієрархію народів. Показовий приклад, коли після мітингу, що відбувся у Києві 29 листопада 1943 з приводу визволення міста від німецьких загарбників, його учасники направили начальнику управління агітації і пропаганди ЦК ВКП (б) Г.Александрову текст прийнятого ними послання російському народу для узгодження, той заборонив його до друку, позаяк український і російський народи там були названі рівними(!). На думку партійного ідеолога це було невірним, адже "всім відомо, – підкреслював він, – що російський народ є старшим братом в сім'ї народів СРСР"- і, звісно, старший не може бути рівним⁶⁸.

Після такої зауваги московського бонзи українські партократи стали "дути на воду". К.З.Литвин звернув увагу на фразу в тексті одного з запропонованих на конкурс гімнів: "В братерській єдності славян // Наш перший брат – народ Росії" і виправив на полях: "Не перший, а старший брат"⁶⁹. В 1951 р. В. Сосюра був підданий нищівної критики газетою "Правдою" за свій вірш "Любіть Україну", уявний гріх якого полягав передусім не в його занадто великій любові до України, а в тому, що він недостатньо подякував у ньому „старшому братові”⁷⁰.

Відтак, формування українського радянського патріотизму постійно відбувалося в межах прокрустового ложа концепції "великого російського народу". З огляду на це він весь час виходив якимось урізаним, неповноцінним, меньшовартістним, "малоросійським". Але для української творчої еліти таке "малоросійство" не було добровільно обрана форма патріотизму

на кшталт, скажімо, Кочубея чи зрусифікованої української шляхти, яка робила свій вибір на користь інтеграції до російського дворянства. За умов існування української радянської державності це виглядало як примусово нав'язане малоросійство.

Саме тут посідало корінне протиріччя між українською партократією і представниками творчої еліти. Перші фактично виступали у ролі церберів Москви, оберігаючи від “націоналістичних викривлень” “лінію партії”, тоді як інші, перманентно стикаючись з невідповідністю проголошеної партією політики інтернаціоналізму з русифікацією, мали можливість на власному досвіді засвідчитись, що ця лінія давно вже втратила свою “прямість”.

Не в змозі висловити своє незадоволення великоросійською домінацією відверто, українська творча еліта робила це напівнатяками, шляхом наведення певних історичних паралелей і т. ін. Так, скажімо, у 1943 р. у самий пік “сталінської маленької націоналістичної оргії” в першому числі наукових записок Інституту мови і літератури була надрукована стаття П.Тичини “Патріотизм у творчості Мажита Гафурі.” На перший погляд, звернення до аналізу поезії класика башкирської і татарської літератури у виданому в Уфі часописі виглядало цілком природним. Водночас ця тема дала можливість П. Тичині висловити близькі українській творчій еліті думки про роль і місце національної інтелігенції в суспільстві, як носіїв і творців ідеї не лише соціального, але й національного звільнення. Тим актуальнішою для українців була ця проблема в умовах зростання в радянській пропаганді російського націоналізму. Тичина дозволив собі нагадати в статті про політику русифікації – про “смугу осілості” для євреїв, про “втовкмачення” татарам і башкирів з боку царського уряду того, що вони не є татари і башкири⁷¹. На фоні реабілітації в радянській пропаганді та підняття на щит загарбницької політики царизму, певним дисонансом звучала й наведена поетом у статті цитата шовіністичної заяви міністра закордонних справ царської Росії Лобанова – Ростовського: “Нам потрібна Арменія, проте без вірмен” тощо⁷².

Як йшлося вище, ще відвертіше українська позиція протидії “малоросійству” була викладена М.Рильський у його московській доповіді “Київ в історії України”. В цій доповіді опосередковано містилась критика влади за занедбання нею питань вивчення

української національної історії і культури та виховання патріотизму.

З поверненням в Україну деякі представники творчої інтелігенції почала публічно висловлювати своє критичне ставлення до довоєнної системи патріотичного виховання. Партії дорікали за те, що вона не виховувала патріотизм до війни, чи то виховувала, проте не той патріотизм і не так, як треба, логічним наслідком чого стало масове дезертирство та колаборація українського населення з окупантами.

“Пригадайте, – відмітив у своєму виступі на IX пленумі правління спілки радянських письменників СРСР Петро Панч, чи давно ми почали виховувати молодь в справжньому патріотичному дусі. Щоб любити батьківщину, треба знати її не за підручником, а за художніми образами. Історичні ж романи почали з’являтися лише за декілька років перед війною, та й те, письменники настільки передали куті меду, що історичних героїв XVII сторіччя не відрізниш від секретарів міськкомів, чи голів профспілок і вийшло, як у того бурсака: “суп суцільна гидота, та й того мало”⁷³.

В своєму виступі П.Панч прямо вказав на те, що співробітництво з ворогом частини українського населення є прямим наслідком недостатнього патріотичного виховання і, зрозуміло, провину за це Панч покладав не стільки на письменників, скільки на партократів.

Однак справжню бомбу підклав владі своєю кіноповістю “Україна в огні” О.Довженко. Цей твір став певним узагальненням митцем гіркого українського досвіду війни на сторінках якого відбилися магістральні напрямки роздумів, що хвилювали кіномитця впродовж війни. “Прикрита і замкнена моя правда про народ і його лихо”, ці “несвоєчасні думки”⁷⁴, О.Довженко насмілився з потаємних щоденників винести на загальний огляд.

Червоною ниткою через щоденники і твір письменника проходила думка про те, що основною причиною того жахливого стану в якій потрапив український народ (поразка на початку війни, окупація Авт.) є відсутність патріотизму, національної гідності і національної свідомості, що викликане “невірним вихованням партією народу до війни”. Більш за те Довженко вважав, що саме “хибне виховання є основним фактором зрадництва і запродавства”⁷⁵.

В чому ж полягала на думку мислителя ця хиба? Царська армія, вважав він, билася краще за Червону, там краще була

дисципліна, виучка, адже там “було щось вічне, високе, всім дороге. Билися за бога і за матінку Росію. Зараз бога нема. Росія класова”⁷⁶.

Замість класової боротьби, вважає Довженко, треба було вчити народ своїй історії та мові. “Незнання історії. Незнання мови є неповноцінність державна. “ – наголошує він і знов і знов повертається до цієї думки у щоденнику. “Їх не учили Батьківщині – їх учили класовій ворожнечі і класовій боротьбі, їх не учили історії. Народ що не знає своєї історії, є народ сліпців”⁷⁷. “Заговорили про словник український і про історію. – записав він у щоденнику 13.04.1942 р. – Боже ж ти мій! Двадцять п’ять років немає історії і нема словника. Яка ганьба! Яка мерзота! Чия огидна рука тут діяла і в ім’я чого? “Країна виховання безбатченків! Безбатченків без роду і племені. Де ж і рости дезертиру, як не у нас?”⁷⁸.

Саме ці думки, О.Довженко доволі виразно провів надалі в кіноповіді, зазначаючи, що “ми виявилися слабшими за німців передусім через те, що виховували свій народ у душі класової боротьби. Вчили не батьківщині, а класам”. “Попривикали до класової боротьби, мов п’яниці до самогону. – Говорить головний герой “України в огні” Запорожець. – Ой доведе вона вас до погибелі.” “Я не знаю ніякої класової боротьби, знати не хочу. Це уявлення треба випалювати печеним залізом”⁷⁹.

Цікаво що в кіноповіді ці вистраждані Довженком думки висловлює ворог. “Ти знаєш вони не вивчають історію. – Каже німецький офіцер. – Дивно. Вони вже 25 років живуть запереченням бога, власності, сім’ї, дружби. У них від слова нація лишилося лише прийменник. У них нема вічних істин. Тому серед них так багато зрадників”⁸⁰.

Не лише не знання історії та мови, не лише класова ідеологія, але й за Довженком виходило так, що сама реальна радянська політика посприяла занепаду морального стану. На це також звернули увагу партійні ідеологи. “Він зображує справу так, – зазначається у партійному документі, – немов би колгоспний устрій убив в людях людську гідність і почуття національної гордості, послабив силу і стійкість радянського народу”⁸¹.

Безумовно в своїх роздумах Довженко вочевидь припускався певної романтизму і наївної ідеалізації щодо партії. Йому здавалося, що він не критикує а ні ідею, а ні партію, а ні вождів – а лише окремих малокультурних партократів – суржиків від влади. Він вірив у існування ленінського справжнього

більшовизму, у велич і правоту Сталіна, у мудрість Хрущова. Він вірив, що проблема лише у тому, що цих вождів оточують погані виконавці – підлота та нездари, які пролізли до лав партії⁸².

Однак по суті, безпартійний комуніст О.Довженко, критикуючи владу з середини був для неї більш небезпечним за багатьох “буржуазних націоналістів”. Висновок зроблений партійними експертами після ознайомлення з його кіноповістю був нищівний: “Україна в огні”, – зазначалося в документі з красномовною назвою: “Про антиленінські помилки і націоналістичні збочення в кіноповісті Довженко “Україна в огні” – є платформою вузького, обмеженого українського націоналізму, ворожого ленінізму, ворожого політиці нашої партії і інтересам українського і всього радянського народу”⁸³.

26 листопада 1943 р. Довженко довідався про тяжку новину: його повість “Україна в огні” не сподобалась Сталіну і той заборонив її для друку і для постанови⁸⁴.

На прийомі у Сталіна, що відбувся 30 (чи 31) січня 1944 у Кремлі Довженка, за його власним висловом, “розрубали на куски”⁸⁵. І почалося...

Спочатку на IX пленумі правління письменників СРСР начальник управління агітації і пропаганди ЦК ВКП (б) Г.А.Александров, наголосив на тому, що він не хоче розглядати твір Довженка, як твір радянської літератури “Це виключення” констатував він.⁸⁶ Естафету шельмування митця підхопили в Києві. В березні 1944 року на нараді в ЦК КП(б)У завідуючий відділом пропаганди і агітації К.З.Литвин схарактеризував книгу Довженка як “націоналістичну” і як “вилазку проти партії”⁸⁷.

На вищезгаданій нараді дісталось і П.Панчу, якого Литвин критикував за “пошлу аналогію” секретарів міськкомів з історичними героями. Він також заперечив закид письменника про погане патріотичне виховання українського населення в передвоєнні часи, використавши при цьому “залізні аргументи” комуністів. “Ленін-Сталін, – наголосив Литвин, – не однократно вказували на те, що кожна письменна людина має знати історію і тим більш історію свого народу. Проте для нас є головним – це вчення нашої партії і нашому агітаторові з цим вченням треба йти в маси”⁸⁸.

***

Підсумовуючи вищесказане зазначимо, що попри всього і інтелігенція і партократія, хоча і у різний штиб, але разом творили новий тип української радянської ідентичності – українського

радянського патріотизму. Культурницький, етнічний націоналізм творчої еліти і державницький “громадянський” націоналізм партократії на загал доповнювали один одного, адже по суті обидва формували українську ідентичність через визнання української державності, її етнічних кордонів, власної культури і історії, хоча і в межах єдиної великої батьківщини. Проте, що дійсно їх кардинально роз’єднувало – це ставлення до російської культурно-політичної домінації головним провідником якої в Україні виступала КП(б)У. Ця культурна домінація нав’язувалася через ідею “великого російського народу – старшого брата народів СРСР”, і як ми могли засвідчитися щоразу вступала у протиріччя з тими моделями історії, мови, культурних традицій тощо, що їх творила українська творча інтелігенція. Вторинність українського радянського патріотизму витікала передовсім із первинності в СРСР російського націоналізму, який навіть припинив на час прикриватися інтернаціоналістичними гаслами. За таких умов тандем творчої інтелігенції та партократів не міг бути міцним і час – від – часу давав збої. Останні не стільки творили модель патріотизму, скільки стежили за політичною і ідеологічною лояльністю творчої інтелігенції, яку надто небезпечно “заносило”. Сам М.Хрущов займав тут специфічну позицію, з одного боку він виступав ініціатором і натхненником творення українського радянського патріотизму і водночас був головним цензором, який “здавав” та віддавав на розправу будь кого з свого найближчого оточення, як тільки справа, ставала небезпечною для нього особисто.

¹ Сміт Е. Національна ідентичність. – К., 1994. – С.83.

² Див.: Німчук В.В. Проблеми українського правопису в ХХ ст. // Український правопис. (Проект найновішої редакції). – К., 1999. – С. 242-333.

³ Див.: Морозов А.М. Этническая програма гитлеризма в России // Урал в Великой Отечественной войне 1941 – 1945. – Екатеринбург, 1995. – С.216-218.

⁴ Щоденник Аркадія Любченка. – Львів – Нью Йорк, 1999. – С. 113.

⁵ Там само.

⁶ Стенограму наради див.: Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф.1. – Оп.70. – Спр.13. – Арк.32 -59.

⁷ Там само. – Арк.32.

⁸ Там само. – Арк. 33.

⁹ Там само. – Арк.35.

-
- ¹⁰ Там само. – Арк. 33. (До речі, новий російський правопис було прийнято у 1941 р.)
- ¹¹ Там само. – Арк.35.
- ¹² Там само. – Арк.56.
- ¹³ Там само. – Арк.57.
- ¹⁴ Там само. – Арк.37, 58.
- ¹⁵ Німчук В.В.Проблеми українського правопису ... – С. 286.
- ¹⁶ Довженко О. Україна в огні... С.130. Слід зазначити, що Олександр Петрович, як свідчать його щоденникові записи, часто замислювався над мовною проблемою. В незнанні і небажанні українців знати рідну мову, (літературу, історію) він, як і більшість української творчої еліта, вбачав сумні наслідки довоєнної політики партії, що призвела до втрати національної свідомості і патріотизму. “В університеті розмовляли (по-українськи Авт.) тільки початківці і поети. – з гіркотою згадував О.Довженко. – Решта вся по-руські на радість Гітлеру.” Там само. – С.136. Особливо прикро його вражала втрата національної свідомості представниками української інтелігенції. “Інженер, киянин, син українського професора медицини Іщенка. – записав Довженко 28. 04. 1942 р., – не знає хто такий кращий прозаїк України Ю.Яновський. Не знає що він написав. Україно, Україно оце твої діти, твої квіти бур'янові, бур'яном забиті”. – Там само. – С.141.
- ¹⁷ ЦДАГОУ. – Ф. 1. -Оп. 23. -Спр 685. – Арк 15.
- ¹⁸ Це сталося на ювілейному пленумі Спілки радянських письменників України, що відбулася 7-10 січня 1943р. Див.: ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.-23. – Спр.685. – Арк.78.
- ¹⁹ Це казав працівник видавництва ЦК КП(б)У “Укрвидав” Кобелецький. Див.: ЦДАГОУ Ф.1. -Оп.23. – Спр.122. – Арк.23.
- ²⁰ Джилас. М. Лицо тоталітаризма...С.88.
- ²¹ Там само .
- ²² ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.666. – Арк.370. Є декілька редакцій з правками самого Хрущова цього виступу. Див.: Стенограма засідання пленума ЦК КП(б)У 22-24 листопада 1944р. Виступ М.С.Хрущова. ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.1. – Спр. 667. – Арк. 1-38.) Також декілька редакцій промови в: Спр.666. – Арк. 339 – 437.
- ²³ Там само. – Арк. 430.
- ²⁴ Там само. – Арк. 428.
- ²⁵ Там само. – Арк.370.
- ²⁶ Там само. – Арк. 428.
- ²⁷ Там само. – Арк. 413.
- ²⁸ Там само. – Оп. 30. – Спр.381. – Арк.1.
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ Там само.
- ³¹ Докладніше про діяльність Інституту історії в роки війни див.: У лещатах тоталітаризму: перше двадцятиріччя Інституту історії НАН

-
- України (1936-1956 рр.): збірник документів і матеріалів. У двох частинах. Частина I (1936-1944 рр.). – К., 1996.
- ³² ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.70. – Спр.48. Арк. 6 – 9.
- ³³ Там само. – Спр.27. – Арк. 15.
- ³⁴ Докладніше про це: Юсова Н. Початок перегляду істориками УРСР положень М.С.Грушевського про етнічну належність Київської Русі та її історико-культурну спадщину”. (Рукопис у друці.)
- ³⁵ Її ж.: Генеза концепту “Давньоруська народність” у радянській історичній науці // Український історичний журнал. – №6. – 2001. – С. 65-85.
- ³⁶ Сигнальний екземпляр “Історії України.” Т.1. Під редакцією проф. М.Петровського. 1942. ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.70. – Спр. 50. – Арк. 2.
- ³⁷ Там само. – Спр. 48. – Арк. 2. Відповідно до кон’юнктури часу Петровський також підкреслював, що “Богдан знав як розправлятися з опозицією.” До війни історики Марченко, Н.Полянська-Василенко і О. Оглоблін стримували псевдонаукові домисли Петровського, проте наразі він був на коні.
- ³⁸ Див.: Рильський М.Т. Зібрання творів.: У 20 т. – К., 1987. – Т.17: Публіцистика. 1935-1952. – 116 -134, 459. Радянська Україна. – 1944. – 10 грудня
- ³⁹ Радянська Україна. – 1944. – 10 грудня.
- ⁴⁰ Там само.
- ⁴¹ Там само.
- ⁴² Див.: ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.70. – Спр.514. – Арк. 19-20. К.З.Литвин також наголосив, що Рильський заслуговує на дієву критику у пресі. А 2 жовтня 1947 р. Ф. Єневич надрукував в “Радянській Україні” статтю “Про націоналістичні помилки М.Рильського. Див. : Там само. – Спр.709.
- ⁴³ Див.: ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.70. – Спр.266. – Арк. 1-18.
- ⁴⁴ Там само. – Арк. 1,3.
- ⁴⁵ Там само. – Арк. 3.
- ⁴⁶ Там само. – Арк. 5.
- ⁴⁷ Там само. – Арк. 9.
- ⁴⁸ Показово, що майже паралельно з М.Рильським в узбецькому Самарканді відомий український радянський художник В.Касіян на честь визволення столиці створив у листопаді 1943 р. плакат “Київ наш!”. На майдані на фоні собору св. Софії і пам’ятника Богдану Хмельницькому стоїть літня людина у робочий робі, надягненій поверх вишиванки. Чоловік піднесеними до гори руками, з яких звисають розірвані кайдани, вітає танки і літаки з радянськими зірками. На прапорі, що майорить написано українською мовою “Слава Сталіну!”, “Слава Червоній армії!” Отже від Київської Русі – через козацьку державу Богдана – до робітничо-селянської радянської республіки з маршалом Сталіним – визволителем на чолі

- так бачить маляр тяглість української держави. Див. : Фотоальбом : Відбудова Києва. Там само. – Оп. 23. – Спр.758. – Арк. 3.
- ⁴⁹ Див.: У лещатах тоталітаризму... – С.23-35.
- ⁵⁰ Свято киян. Мітинг у визволеному Києві. 27 листопада 1943 р. – Харків, 1943. Див. також: ЦДАГОУ Ф.1. – Оп.70. – Спр. 97. – Арк.6. У зв'язку із річницею Жовтня та очікуваним визволенням республіки відомий радянський письменник О.Фадєєв виступив зі статтею в якій складав дифірамби України, народ якої він за рівнем культури і цивілізації ставив вище деяких європейських країн і який разом з російським є будівничим радянської держави. При цьому письменник також не згадав про Білорусь. Фадєєв А."О советском патриотизме и национальной гордости народов СССР // Под знаменем марксизма. – №11. – 1943. – 25 ноября.
- ⁵¹ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.70. – Спр.95. – Арк.79.
- ⁵² Там само. – Спр.90. – Арк.13.
- ⁵³ Київ. Фотоальбом... С.85.
- ⁵⁴ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.70. – Спр. 95. – Арк.84.
- ⁵⁵ Там само. – Арк. 87.
- ⁵⁶ Там само. – Арк. 85.
- ⁵⁷ Там само. – Спр.68. – Арк.71-72.
- ⁵⁸ РДАСПІ. – Ф. 17. – Оп. 125. – Спр. 212. – Арк. 35.
- ⁵⁹ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп. 70. – Спр. 340. – Арк. 5.
- ⁶⁰ Шевченківський словник. У двох томах. – Т.1. – К., 1978. – С.107.
- ⁶¹ Там само. – С.105.
- ⁶² Там само. – С.106.
- ⁶³ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп. 23. – Спр. 895. – Арк. 137-138.
- ⁶⁴ Там само.
- ⁶⁵ Там само. – Оп.70. – Спр. 340 – Арк. 10.
- ⁶⁶ Там само. – Арк. 13.
- ⁶⁷ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 4. – Арк. 126.
- ⁶⁸ Костирченко Г. В. Тайная политика Сталина... – С. 253.
- ⁶⁹ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.70. – Спр.261. – Арк.3.
- ⁷⁰ Bilinsky Y. The Second Soviet Republic: The Ukraine after World War II. New Brunswick, 1964. Pp.15-16.
- ⁷¹ Тичина П. Патріотизм у творчості Мажит Гафурі // Наукові записки: Інститут мови і літератури АН УРСР. – Уфа, 1943. – С. 59.
- ⁷² Там само. Складність питання полягала у тому, що влада водночас залучала представників творчої еліти до активної критиків українських націоналістів, примушуючи їх водночас виступати і творцями малоросійства. Той самий П.Тичина навесні 1943 році підготував статтю – відповідь на заклик Українського канадського комітету створити під німецькою егідою автономну Українську державу. Аргументація Тичини проти цієї ідеї ґрунтувалася передусім на тому, що в силу геополітичних чинників не під силу "такий

невеличкій державі як Україна" (!), яка до того ж не має власної армії, протистояти хижим сусідам. Роблячи історичний екскурс, автор звертається до часів Данили Галицького, який "мав піти навіть на союз із Папою" який просив князя погодитись на таку "жахливу для самостійності річ як унію православної церкви з церквою католицькою". Поет-нарком згадує тут про Центральну Раду та Гетьманат, які перетворили Україну на "колонію" Німеччини. На кінець він зробить висновок, що слабенькій Україні потрібен союз із "великим прогресивним сусідом на рівноправних засадах". І звісна річ таким сусідом – союзником міг бути лише СРСР. Див.: ЦДАГОУ. – Ф.1.- Оп.70.-Спр.95. – Арк. 32-41.

⁷³ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.30. – Спр.83. – Арк.79.

⁷⁴ Довженко О. Україна в огні"... – С.226.

⁷⁵ Там само. – С.181. Щоденників запис від 12. 06. 1942 р. Дивись також критика партократами.: ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп. 30. – Спр. 84. – Арк.94.

⁷⁶ Довженко О. Україна в огні"... – С. 174.

⁷⁷ Там само. – С. 162.

⁷⁸ Там само. – С.133 Чи ще так: "Єдина країна у світі, де не викладалася в університетах історія цієї країни, де історія вважалася чимось забороненим, ворожим і контрреволюційним – це Україна. Де ж народжуватися, де плодитися дезертирам як не у нас? Не судити їх, а просити пробачення і плакати за погане виховання за духовне каліцтво у великий час. (С.135.)

⁷⁹ РДАСПІ. – Ф. 17. – Оп. 125. -Спр.293. – Арк. 21. В повісті показані наслідки цього духовного каліцтва. Українські селяни, запряжені німцями у ярмо розмовляють між собою: "Так колись в історії , кажуть, запрягали нашого брата не раз.

– Хто?

– Богдан Хмельницький. – О, великий злодюга був! В музеї в Чернігові шабля його висіла перед війною. Там напис велика написана.: "Шабля відомого ката українського народу Богдана Хмельницького, який, Богдан, придушив народну революцію у тисяча шістьсот якомусь там році". Так шабля під склом, а дванадцять його портретів у підвалі заперті. Нікому не показували. Кажуть, що портрети ті туман наводять на людей. Там само. – Арк..28.

⁸⁰ Довженко О. Україна в огні"... – С. 28.

⁸¹ РДАСПІ. – Ф. 17. – Оп. 125. – Спр.293. – Арк. 23. Довженко був тут не поодиноким в своїх думках. Під час війни, особливо в період катастроф початкового періоду, коли з партії та її вождів спав ореол святості і безпомилковості, інтелігенція почала підіймати питання про причини поразок і все частіше висловлювалась думка про хиби в політиці партії в тому числі і щодо патріотичного виховання населення. Як свідчили донесення спецорганів про політичні настрої української інтелігенції евакуйованої до Уфи, доволі критичні щодо

влади. Серед вершків української наукової еліти, старої інтелігенції зустрічалися справжні фрондери, які не боялися жорстких висловлювань щодо влади та її керівників. Приміром академік русофіл М.Крилов критикував партію за розкладання моральних підвалин суспільства, погане життя селян і робітників, “перетворення Росії, – як він казав, – в великий комуністичний підвал”. “Відрізали від світу, – обурювався академік в приватній розмові у січні 1943, – і хочемо зробити рай у льоху. Будувати щасливе життя можна лишень за умов вільного розвитку особи, а росіян зробили піддосвідними песиками Павлова” Див.: ЦДАГОУ. – Оп. 23. – Спр. 685. – Арк.15-16. Він також вважав, що кінець війни принесе більшу свободу людям і призведе до демократизації країни за західним взірцем. “Переможемо не ми – компартія, наголошував він, – а народ російський переможе.” Там само. – Арк. 7. Так само член-кореспондент академії архітектури СРСР українець Заболотний висловлював критичні зауваження відносно політики партії щодо заборони церкви, розкуркулення та насадження колгоспів. “Від куркуля більше толку ніж від колгоспу”. – казав він 6. 11. 1942. – До війни робили багато того, що не слід”. Там само. – Арк. 64-65.

⁸² Високо оцінюючи самого М.С.Хрущова, його оточення Довженко вважає “слабким і малоініціативним” (Довженко О. Україна в огні... – С. 225), зазначає що теперішня влада значно програє на фоні навіть попередньої, довоєнної серед якої хоча б були особистості. Наразі “спрощенство обнялося з простотою”, констатує письменник (Там само. – С.211.)

⁸³ РДАСПІ. – Ф. 17. – Оп.125. – Спр. 293. – 35.

⁸⁴ Довжено О. Україна в огні... С. 226.

⁸⁵ Докладніше про цькування Довженка дивись Коваль М.В. Справа Олександра Довженка // Український Історичний журнал. – 1994. – №4. – С.108-119.

⁸⁶ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп. – 70. – Спр.200. – Арк.. 86. Певною спробою реабілітуватися стала для Довженка робота над “Сержантом Орлюком” – проектом кінопостанови над яким він почав працювати в 1944. В сценарії мали оспівуватися дружба між російським і українським народами і боротьба з українськими націоналістами, проте це вже не могло його врятувати Див.: Там само. – Оп.30. – Спр.84. – Арк. 92.

⁸⁷ Там само. – Оп. – 70. – Спр.200. – Арк. 85.

⁸⁸ Там само. – Оп.30. – Спр.84. – Арк. 85 За іронією долі трохи більше року тому, саме К.З.Литвину жалівся Ю.Яновський переповідавши, що чув від Петровського, як в стінах академії наук УРСР говорили: “Український націоналізм сходить під час війни за патріотизм проте нічого, після війни з ним розправляться”. Див.: ЦДАГОУ. – Ф.1 – Оп.70. – Спр.68. – Арк.29 зв.